

Juliusz Gardawski*

Zarys koncepcji kapitalizmu patchworkowego**

Abstrakt

Analizy porządków społeczno-ekonomicznych obecnych w krajach Europy Środkowo-Wschodniej (EŚW) dowodziły, że mimo ich głębokich różnicowań istnieją w większości z nich pewne inwariantowe cechy. Zastosowanie metody typu idealnego, wzorowanego na teorii Maxa Webera (osobne miejsce jest udzielone omówieniu tej metody), pozwoliło wyodrębnić następujące cechy: (i) słabość podstawowych instytucji tworzących porządek społeczno-gospodarczy (określany terminem „osnowy”), w tym państwa i prawa; (ii) pluralizm struktur instytucjonalnych – elementów „wątku”, czyli sektorów gospodarki, form własności w przypadku kapitału zagranicznego, a także dużych korporacji; (iii) brak dominującej klasy ekonomicznej, która byłaby w stanie narzucić określoną „osnowę” („budowa kapitalizmu bez kapitalistów”); (iv) stosunkowo łatwy dostęp zewnętrznych organizacji do porządku społeczno-ekonomicznego, niskie koszty transakcyjne wejścia, zwłaszcza w przypadku kapitału zagranicznego (korporacje nie muszą adaptować swoich struktur instytucjonalnych do wymogów narzucanych przez instytucje „osnowy”, tak jak dzieje się w przypadku stabilnych gospodarek rynkowych). Łączne oddziaływanie tych czynników sprawiało, że lokalne porządki społeczno-ekonomiczne przypominały patchworkowe derki, którym brak jednolitego wzoru, a nowe łaty doszywa się w sposób dowolny, bezplanowo. Artykuł jest poświęcony wyjaśnieniu procesu ukształtowania się kapitalizmu patchworkowego, a także perspektyw jego ewentualnego zaniku i zastąpieniu przez inny typ kapitalizmu.

Wstęp

Koncepcja kapitalizmu patchworkowego w krajach Europy Środkowej i Wschodniej powstała jako próba zrozumienia specyficznego charakteru porządku

społeczno-ekonomicznego, ukształtowanego w okresie transformacji i pierwszych dekadach działania gospodarki rynkowej w regionie, zwłaszcza w krajach należących do Unii Europejskiej (kraje UE11).

Koncepcja jest wynikiem analiz prowadzonych przy równoległym korzystaniu w pierwszym rządzie z dwóch inspiracji metodologicznych: nowej ekonomii instytucjonalnej i nowej socjologii ekonomicznej. Pierwszy nurt metodologiczny służył głównie do analizy istniejących porządków gospodarczych, drugi służył głównie konceptualizacji kategorii kapitalizmu patchworkowego. Przedstawiona w artykule koncepcja jest wynikiem współpracy przedstawiciela ekonomii instytucjonalnej – Ryszarda Rapackiego i socjologii ekonomicznej – Juliusza Gardawskiego [Gardawski, Rapacki, 2021]. Należy dodać, że w części ekonomicznej swój udział ma także Gardawski, a w części socjologicznej – Rapacki. W trakcie wspólnej działalności autorzy korzystali z debat i wyników prac prowadzonych wraz z członkami Katedry Ekonomii II i Zakładu Socjologii Ekonomicznej SGH¹.

Artykuł składa się z dwóch części. Pierwsza przedstawia główne z punktu widzenia problemu patchworku charakterystyki porządków społeczno-ekonomicznych. Przy tym brane są pod uwagę w pierwszym rządzie (choć nie wyłącznie) kraje składające się na trzon EŚW (kraje Grupy Wyszehradzkiej i kraje bałtyckie). W części drugiej przedstawiona jest geneza i ewolucja struktur instytucjonalnych wiodących do porządku patchworkowego, a także perspektywa ewolucji tego porządku. W artykule pominięta została warstwa operacyjna koncepcji: przyjęta przez autorów definicja instytucji, uwarstwienie i dychotomia struktury instytucjonalnej, pojęcia osnowy i wątku, entropii instytucjonalnej oraz inne (patrz: [Gardawski, Rapacki, 2021, s. 162–177]). Tezy przedstawione w artykule są ujęte zgodnie z metodą typu idealnego autorstwa Maxa Webera.

Mimo wielostronnego rozwoju metodologii nauk społecznych, jaki nastąpił od czasu opracowania przez

* Prof. dr hab. Juliusz Gardawski – emerytowany pracownik, obecnie współpracownik SGH.

** Vide również: Ryszard Rapacki, Informacja o międzynarodowej konferencji naukowej nt. *Towards New Frontiers in Economics...* na s. 98–101 niniejszego „Biuletynu”.

¹ Wymienię w pierwszym rządzie: Adama Czerniaka, Bożenę Horbaczewską, Adama Karbowskiego, Piotra Maszczyka, Mariusza Próchniaka i Rafała Towalskiego.

Webera metody typu idealnego w pierwszych latach XX wieku, uznaliśmy, że metoda ta w swojej klasycznej postaci ma nie tylko wartość historyczną, lecz wciąż może stanowić przydatny układ odniesienia w nurcie metod konstruktywistycznych, zwłaszcza w socjologii ekonomicznej, której współtwórcą był Weber. Zwrócenie się ku typologii idealnej motywowane było dużym zróżnicowaniem historycznego dziedzictwa krajów EŚW, wielością procesów wydobycia się krajów z reżimu autorytarnego socjalizmu, a w przypadku kilku z nich z reżimu, który do 1989 roku zachował niektóre charakterystyki osnowy totalitarnej. Ponadto motywem odwołania się do inspiracji Weberowskich był duży zakres i głębokość zróżnicowanych procesów tworzenia porządków rynkowych i demokratycznych na poziomie krajów. Typologia idealna pozwala na selekcję znaczących elementów konstrukcji z „nieskończonej sieci związków przyczynowych” pod kątem „wartościujących idei”.

Max Weber w kluczowym rozdziale *Gospodarki i społeczeństwa* następująco opisał relacje między typami idealnymi a generalizacjami empirycznymi („typami przeciętnymi”, „typami empiryczno-statystycznymi”): „socjologia musi tworzyć czyste (*idealne*) typy twórców o takim charakterze, odznaczające się konsekwentną spójnością możliwie doskonałej adekwatności z punktu widzenia *sensu*, ale właśnie z tego względu, w tej absolutnie idealnej, czystej formie, występujące w rzeczywistości równie rzadko jak jakaś reakcja fizyczna wyliczona przy założeniu absolutnej próżni [...]. Rozumie się samo przez się, że socjologia stosuje poza tym także czasem typy przeciętne z gatunku empiryczno-statystycznych, tworzy niewymagające szczególnych metodycznych objaśnień” [Weber, 2002, s. 16]. Typ idealny nie ma statusu ontologicznego w tym znaczeniu, że nie jest reprezentacją rzeczywistości (czy „świata-życia”), jaką, dla przykładu, uzyskuje się w trakcie procesów idealizacji realizowanych w analizach społecznych i ekonomicznych. Oskar Lange, w sporze z Adamem Schaffem o metodę typu idealnego, bronił tej metody, przyjmując jednak interpretację niezgodną z podejściem Webera. W koncepcji Langego model ekonomiczny ma ugruntowanie ontyczne – budując go, wyodrębnia się metodą abstrakcji te elementy rzeczywistości i te ich relacje, które są obiektywnie powtarzalne [Lange, 1964, s. 162]. Cel Webera był natomiast konstruktywistyczny: było nim uczynienie zjawiska zrozumiałym zgodnie z wymogiem nadawania sensu aksjologicznym wzorem, którym kierował się badacz (pomijam szersze problemy metodologiczne, które były poruszane przez nas w cytowanym tekście [Gardawski, Rapacki, 2021, s. 124–127]). Konstrukty uzyskany dzięki analizie typowo-idealnej był użyteczny, pozwalał zrozumieć badane zjawiska empiryczne przez mierzenie dystansu, który dzieli

je od typu². Podobnie „kapitalizm patchworkowy” ma status typu idealnego, jak np. model „liberalnej gospodarki rynkowej” (LME) Petera Halla i Davida Soskice’a (dodam na marginesie, że typologia Brunona Amable’a, stosowana w badaniach zespołu, do którego należałem wraz z Ryszardem Rapackim, nie miała charakteru typologii idealnej, lecz wydobywała odpowiedniki Weberowskich typów przeciętnych przy zastosowaniu statystyk wielozmiennowych, co prawda ugruntowanych w zbiorze teoretycznie wyselekcjonowanych zmiennych).

I.

Punktem wyjścia koncepcji kapitalizmu patchworkowego były wyniki badań empirycznych poświęconych kapitalizmowi rozwijającemu się po 1989 roku w krajach Europy Środkowej i Wschodniej, prowadzonych przez różne zespoły badawcze, w tym przez zespoły, do których należeli autorzy omawianej w artykule koncepcji: Gardawski i Rapacki³.

Zastane badania, a także własne obserwacje, dowodziły istnienia wielu charakterystycznych cech porządków społeczno-gospodarczych (ekonomii politycznych) obecnych w kluczowych krajach regionu, z których wskazane będzie pięć, odnoszących się bezpośrednio do patchworku. Korzysta się tu z metody typowo-idealnej i selekcjonuje cechy nie ze względu na ich „powtarzalność”, „stałość”, lecz na rolę w interpretacji patchworku. Takie teleologiczne ujęcie pozwala zastosować kryterium „radiacji”, czyli inspirującego promieniowania rozwiązań przyjętych w jednym kraju na procesy toczące się w innych krajach, nawet jeśli dana instytucja nie pojawiła się w skali międzynarodowej, a jej oddziaływanie było pośrednie i odłożone w czasie, niekiedy o dekadę. W przypadku patchworku taka rola

² Pozwolę sobie na wskazanie analogii w dziedzinie bliższej mi – badaniu mentalności ekonomicznej. Intencją wielu analiz z lat 80. i 90. było ustalenie stopnia społecznej aprobaty gospodarki rynkowej, tworzone więc konstrukty teoretyczne (typy idealne) mentalności egalitarnej i etatystycznej i rynkowo-efektywnościowej, nieobecne w takiej postaci w realnej mentalności społecznej. Pozwalały one na tworzenie odpowiednich rankingów mentalności rozpowszechnionych w badanych grupach społecznych pod kątem stopnia poparcia stosunków rynkowych (np. Polacy ’80; Polacy ’84).

³ Problematyka kapitalizmu patchworkowego była w początkowej wersji przedmiotem badań w ramach grantu NCN realizowanego w latach 2015–2019 („Powstanie i ewolucja odmian kapitalizmu w Polsce i nowych krajach członkowskich UE z Europy Środkowo-Wschodniej – próba instytucjonalnej analizy porównawczej”, nr 2014/13/B/HS4/00549), a obecnie prace nad nią toczą się w ramach grantu „OPUS COV-WORK: Świadomość społeczno-ekonomiczna, doświadczenia pracy i strategii radzenia sobie Polaków w kontekście kryzysu post-pandemicznego”, finansowanie NCN UMO-2020/37/B/HS6/00479.

przypadła w naszym typie idealnym elicie przełomu, przerywającej ciągłość struktur władzy w stosunku do elity dawnego reżimu (takie elity pojawiły się tylko w dwóch krajach, a wiązały się z „terapią szokową”).

(i) W pierwszym okresie transformacji nastąpiło usunięcie wcześniej istniejących fundamentalnych instytucji formalnych autorytarnego ładu monocentrowego (osnowy). W związku z tym nowo wprowadzane instytucje fundamentalne nie napotykały, w zasadzie, znaczących ograniczeń ze strony struktury instytucjonalnej starego reżimu i mogły być kształtowane w dużym stopniu na surowym korzeniu. Trzeba jednak dodać, że ich wprowadzanie w życie napotykało opory ze strony szeregu drugorzędnych reguł instytucjonalnych (nie mówiąc o regułach nieformalnych) oraz ze strony skryptów kulturowych, regulujących zachowania społeczne zgodnie z odziedziczoną mentalnością społeczną, w tym świadomością ekonomiczną (należy wskazać zwłaszcza niski zasób kapitału społecznego).

(ii) Z kolei należy wskazać słabość nowo instalowanych podstawowych instytucji formalnych (osnowy), stanowiących grunt radykalnie rynkowego, demokratycznego porządku społeczno-gospodarczego (w tym instytucji państwa, etosu urzędniczego, demokracji parlamentarnej, prawa, wymiaru sprawiedliwości). Instytucje te niedostatecznie skutecznie wypełniały funkcje regulacyjne oraz były w niewielkim stopniu społecznie legitymizowane, a normy im towarzyszące były niedostatecznie społecznie zinternalizowane.

(iii) Alter ego słabych instytucji formalnych były względnie silne instytucje nieformalne, regulujące zwłaszcza życie społeczne na poziomie małych grup. Powstało społeczne przyzwolenie na omijanie lub łamanie norm formalnych, w tym norm prawnych (w polskim przypadku formułowana jest teza o „nihilizmie prawnego-aksjologicznym” [Skąpska, 2017]).

(iv) Kluczowy z punktu widzenia słabości instytucji formalnych gospodarki i pojawienia się dyspozycji do kształtowania stosunków patchworku był stan pluralizmu, współistnienie wielu autonomicznych logik instytucjonalnych, regulujących życie gospodarcze już od poziomu firm. Duże różnice dzieliły więc poszczególne segmenty przedsiębiorczości zagranicznej, zróżnicowane pod względem kraju pochodzenia, następnie państwowe podmioty gospodarcze, dalej małe i średnie prywatne firmy krajowe. Różnice między segmentami gospodarki były znacznie głębsze niż w stabilnych gospodarkach rynkowych, były także znacznie bardziej heterogeniczne.

(v) W aspekcie własności ekonomicznej powstał wówczas specyficzny układ, w którym kapitał zagraniczny, a nie podmioty krajowej władzy ekonomicznej, dokonywał prywatyzacji majątku państwowego w warunkach kształtowanych przez zasady konsensusu waszyngtońskiego.

(vi) Porządek, ukształtowany w wyniku obecności splotu wymienionych, a także innych czynników, tu nie

wymienionych, posiadał dwie cechy, które w pierwszym rzędzie skłaniały do nadania mu charakterystyki „kapitalizmu patchworkowego”⁴. Po pierwsze, system był stosunkowo otwarty, cechował się niskimi kosztami transakcyjnymi wejścia, zarówno stawianymi firmom zagranicznym, jak i krajowym. Po drugie, otwartość, przy słabości osnowy instytucjonalnej, wywoływała efekt wzrostu „dryfowego”. W rezultacie do porządku mogły być dołączane nowe organizacje i procedury o własnych logikach działania, które układały się w patchworkową derkę zszytą z niezależnych od siebie elementów, o słabej osnowie fundamentalnych instytucji formalnych. Drugą cechą, związaną z powyższą, był brak w gospodarce dominanty instytucjonalnej, osadzonego w strukturze społeczno-politycznej „strażnika” osnowy (odpowiedniej grupy interesów). Opuszczając perspektywę typu idealnego, należy dodać, że w realnej gospodarce patchworkowa otwartość bywała okresowo ograniczonymi monopolami branżowymi, negocjowanymi przez KTN (korporacje transnarodowe) z rządami krajów goszczących.

Wymienione powyżej cechy nie pojawiły się w „czystej” postaci w żadnym z krajów ESW11 [Gardawski, Rapacki, 2021, s. 141], chociaż biorąc pod uwagę okres transformacji przedakcesyjnej (czyli od przełomu ustrojowego do rozpoczęcia akcji rozszerzenia UE w 2004 roku) i wspomniany efekt „radiacji”, bliższy był przypadek Polski i Węgier, znacznie dalszy krajów Europy Południowo-Wschodniej.

* * *

Specyficzna otwarta hybrydowość patchworkowego porządku społeczno-ekonomicznego powodowała, że pojawiały się problemy statusu poznawczego i ontologicznego schematów stosowanych do reprezentacji lokalnych porządków społeczno-gospodarczych. Problem potęgowało stosowanie schematów przejętych z badań różnorodności dojrzałego zachodniego kapitalizmu. W ramach porządków większości krajów EŚW obecne były elastyczne i niestabilne układy elementów, splatanie się instytucji nieformalnych z formalnymi i inne osobliwości z trudem dające się interpretować w języku reprezentacji względnie spójnych schematów. Próby interpretacji porządków cechujących kraje regionu przez odwołanie się do zachodnich schematów przywoływały niekiedy na myśl budowanie prowizorycznej turystycznej chaty z żelbetowych elementów wyprodukowanych w fabryce domów. Oczywiście biorąc pod uwagę wprowadzanie przez elity krajów EŚW instytucji imitujących instytucje zachodnie, a także konieczność przyjmowania

⁴ Koncepcja patchworku powstała w trakcie dyskusji dwóch równorzędnych współautorów: socjologa gospodarki (socjoekonomisty) Juliusza Gardawskiego i ekonomisty Ryszarda Rapackiego, z tym że sam termin „kapitalizm patchworkowy” był propozycją Ryszarda Rapackiego.

w imię powrotu do Europy wielu tamtejszych instytucji, naturalne stawało się pewne upodobnienie struktury, pozostawała jednak „reszta”, zazwyczaj o dużym zasięgu. Składały się na nią pozostałości instytucji formalnych dawnego reżimu, zasób odziedziczonych instytucji nieformalnych oraz kulturowych wzorów o długim, niekiedy wielowiekowym trwaniu. Badacze odwołujący się do poznawczych skryptów konstruowanych dla potrzeb reprezentacji porządków zachodnich musieli je nierzadko relatywizować przez podkreślenie ich „chwijności” (Jacek Sroka [2017], Witold Morawski [2001, s. 224]) lub wręcz „pozorności”. David Ost [2011] określił instytucje korporacyjnego dialogu społecznego, funkcjonujące w krajach EŚW, jako przejawy *illusory corporatism*. Dodam, że Ost zbadał realne funkcje, które wypełniały instytucje korporacyjne dalekie od prowadzenia trójstronnego dialogu społecznego. W tym kontekście należy odwołać się do koncepcji Witolda Morawskiego, opisującego trajektorie przesuwania się porządków społeczno-ekonomicznych ku heterogenii.

Na zakończenie tej części, chcę odwołać się do naszego ujęcia problemu wynikającego z zestawienia zastanych typologii kapitalizmu z cechami porządków kapitalizmu właściwego krajom EŚW: „najważniejsze ustalenie większości badań opartych na zastosowaniu standardowych ram koncepcyjnych, [...] często sprowadzało się do wniosku o hybrydowym lub mieszanym charakterze wyłaniającego się w Europie Środkowo-Wschodniej kapitalizmu. Oznaczało to powstanie w krajach EŚW struktur instytucjonalnych, które zawierają w sobie – w różnych proporcjach – składniki przeszczepione z różnych modeli współczesnego kapitalizmu zachodniego. Zgodnie z tą narracją, te pierwsze architektury – będąc wynikiem imitacji [...] zwykle stanowią gorsze kopie tych drugich, występujących w krajach zachodnich” [Gardawski, Rapacki, 2021, s. 122]. Można postawić tezę, że zaliczenie danego porządku społeczno-ekonomicznego kraju EŚW do kategorii hybrydy w rzeczy samej może wskazywać na patchworkowy charakter tego porządku. Hybryda w przypadku patchworku definiowana jest jako otwartość porządków na włączanie się nowych organizacji bez konieczności zmiany ich wcześniejszej logiki działania, czyli bez konieczności adaptacji do zasad obowiązujących w danym środowisku instytucjonalnym, do lokalnej osnowy; zwraca się więc uwagę raczej na procesualną niż strukturalną stronę hybrydy.

II.

Celem drugiej części artykułu jest wskazanie zjawisk, które mają pozwolić na zrozumienie genezy i ewolucji kapitalizmu patchworkowego: słabości formalnych instytucji i względnej otwartości porządku na dołączanie nowych elementów. Ograniczone ramy artykułu wymagają bardzo skrótowego omówienia

złożonego problemu, szerzej przedstawionego m.in. w [Rapacki, Gardawski, 2019] i [Gardawski, Rapacki, 2021].

Elementy i ich sekwencje były w dużym stopniu wyabstrahowane z doświadczeń Europy Środkowo-Północnej, zwłaszcza z przypadku Polski, kraju nie tylko największego, lecz także w wielu aspektach procesu transformacji prekursorskiego, przez ćwierćwiecze stanowiącego pozytywny układ odniesienia dla pozostałych krajów regionu. W przypadku Polski z pierwszej dekady transformacji można mówić o „radiacji” w odniesieniu nie tylko do krajów EŚW, ale także do niektórych krajów Europy Wschodniej.

Historyczne źródło chwiejnej instytucjonalizacji porządków społeczno-ekonomicznych

Punktem wyjścia trajektorii wiodącej do patchworku są instytucjonalne efekty kilkusetletniej obecności krajów regionu Europy Środkowo-Wschodniej Europa na półperyferiach Europy, w której dziedzictwach zakonserwowane są: demokracja szlachecka, rezydualna reformacja i kontrreformacja, kultura chłopskiej i drobnoszlachecka, „kultura folwarczna” i kultura mieszczańska, odległa historia państwowości i trauma zniewolenia. Braudel pisał: „...mentalność zbiorowa określająca postawy, dyktująca wybory, umacniająca przesady i kierująca ruchami społecznymi jest [...] owocem odległego dziedzictwa, wierzeń, lęków, dawno nieuświadamianych już niepokojów. Jest owocem kontaminacji, której składniki z odmętów odległej przeszłości płyną ku nam niesione przez pokolenia. [...] Owe podstawowe wartości, owe struktury psychologiczne [...] są niezwykle odporne na działanie czasu”. Antropologiczne analizy aktualnych postaw społecznych, zróżnicowanych pod względem kraju, dowodzą trwałości specyficznych cech narodowych, zakorzenionych w tych odrębnych historycznych trajektoriach. Pod tym względem wyróżniają się, dla przykładu, społeczne dyspozycje w krajach EŚW w odniesieniu do relacji władzy i podporządkowania (kultura folwarczna), więzi społecznej (amoralny familizm, dzielony ze społeczeństwem południowych Włoch), typu legitymizacji władzy (deficyt „podległościowego” kapitału społecznego).

Dwie rewolucje instytucjonalne (1945–1989)

Historycznie dziedziczone słabe ugruntowanie instytucji formalnych stało się podłożem kolejnych społecznych doświadczeń, osłabiających identyfikację i utrudniających internalizację norm formalnych. W przeciągu życia jednego pokolenia miały miejsce dwie destrukcje osnów instytucjonalnych. Pierwsza miała miejsce w wyniku sowieckiego podboju krajów

EŚW po II wojnie światowej i narzucenia ustroju komunistycznego w wersji totalitarnej ze sztywnymi i komplementarnie ułożonymi instytucjami, powszechną nacjonalizacją i centralizacją nieomal wszystkich form życia zbiorowego [Judt, 2005/2011, s. 204]. Drugi przełom nastąpił w 1989 roku, w wyniku „jesieni ludów”. Odbył się wówczas zwrot ku liberalnej gospodarce rynkowej. Maria Lissowska następująco opisywała ten proces: „...przeprowadzenie transformacji do gospodarki rynkowej było unikatowym zamierzeniem w skali historycznej. Po pierwsze, dlatego że miało być przeprowadzone i wdrożone przez administrację państwową, a nie dokonujące się drogą oddolnej ewolucji. Po drugie, przekształcenie to dokonywało się w warunkach głębokiej nierównowagi makroekonomicznej”. W efekcie na dalszy plan zeszyły reformy instytucjonalne: „...w pewnym sensie zakładano, że instytucje rynkowe pojawią się we właściwym czasie, w bliżej nieznanym sposobie, i że zaczną działać natychmiast” [Lissowska, 2004, s. 46, 47].

Elity wprowadzające kapitalizm w krajach pozbawionych klasy kapitalistów

W ujęciu typowo-idealnym kluczowym czynnikiem definiującym charakter przełomu ustrojowego w krajach centrum EŚW była bierna rola klasy dysponentów państwowych środków produkcji w czasach autorytarnego socjalizmu – nomenklatury gospodarczej. W odróżnieniu od Europy Wschodniej, krajów eurazjatyckich i południowoeuropejskich, inicjatywa budowy kapitalizmu była podjęta przez elitę reformatorską, która nie była emanacją klasy ekonomicznej (teza o „kapitalizmie bez kapitalistów” [Eyal, Szelenyi, Townsley, 1998]), lecz grupą „etosową”, podejmującą misję wydobycia gospodarki z kryzysu i skierowania społeczeństwa ku demokracji i gospodarce rynkowej, ku „normalności”. Był to historyczny precedens zmiany porządku społeczno-ekonomicznego nie przez klasę dążącą do ugruntowania, zdobycia (lub utrzymania) władzy ekonomicznej, lecz przez elitę inteligentną [Staniszki, 1991; Zarycki, 2016]. Zakładamy, że utrzymanie kontroli przez dawnych dysponentów majątku państwowego uniemożliwiłoby powstanie tego typu porządku patchworkowego, który wciąż istnieje w krajach centrum EŚW, tak jak uniemożliwiło takiej transformacji w Rosji.

Z punktu widzenia formowania się kapitalizmu patchworkowego wyodrębniono dwie elity reformatorskie ([Gardawski, Rapacki, 2021, s. 141–150] za koncepcjami Jacka Wasilewskiego i Krzysztofa Jasięckiego). Pierwsza „elita przełomu” miała moc sprawczą i dążyła do stworzenia podstaw ustroju radykalnie rynkowego, zgodnego z wyznawaną przez nią teorią. Szybko nastąpiło społeczne rozczarowanie pierwszymi efektami reform i brakiem oczekiwanych zmian na lepsze, co pociągnęło za sobą falę sprzeciwu

i „przeciw-ruch”, używając pojęcia autorstwa Karla Polanyiego. Kolejna elita – „elita adaptacji” – podejmowała działania obliczone na rozwiązywanie napięć, poczynawszy od niewielkich korekt inicjalnego projektu, przez wprowadzenie istotnych złagodzeń mechanizmów rynkowych (większość krajów Grupy Wyszehradzkiej), następnie przez próby cofnięcia się ku autorytarnemu socjalizmowi (Słowacja), aż do „kolesiowskiego (*crony*) kapitalizmu” (kraje bałkańskie).

W rezultacie zaczął formować się heterogeniczny układ regulacyjny, ewoluujący bezplanowo, co wywołało długookresową słabość regulacyjną instytucji państwa, zwłaszcza w obszarze gospodarczej. Jadwiga Staniszkis przedstawiła trafną dla okresu wczesnej transformacji charakterystykę przekształceń, które nazwała „szczególnym procesem obumierania państwa”. Proces ten nie polegał na zaniku samej instytucji państwa, przeciwnie, państwo w pewnych obszarach przeżywało ekspansję, natomiast istotnie zmieniły się jego funkcje, nastąpiła „radikalna zmiana racjonalności”, zmiana formy sprawowania władzy i sprawowania kontroli; nastąpił „kres państwa jako hierarchicznie zorganizowanej struktury procedur zorientowanych na interes całości i opartych na jednolitych w swej logice standardach racjonalności formalnej” [Staniszki, 1991, s. 206]. Tezę tę potwierdzał Michał Federowicz kilkanaście lat później [2004], podkreślając brak całościowej, zintegrowanej wizji ładu docelowego (silny nacisk na aspekt ekonomiczny, słaby na instytucje państwa i prawa), co stało się jedną z przyczyn utrwalenia stanu „szkodliwej równowagi” oraz zjawiska „interferencji nowych instytucji ze starymi”.

Prywatyzacja: kapitał zagraniczny a kapitaliści krajowi

Złożony proces prywatyzacji i rozpadu sektora przedsiębiorstw państwowych został szczegółowo opisany w literaturze (np. [Rapacki, Linz, 1992; Rapacki, 1995; Bałtowski, Kozarzewski, 2014]). Istotne jest zwrócenie uwagi na bezprecedensowy charakter tej operacji i jej olbrzymi zasięg. W latach 80. dokonywano w zachodnich gospodarkach rynkowych prywatyzacji dużych przedsiębiorstw, a nawet całych gałęzi przemysłu (zwłaszcza w Wielkiej Brytanii), jednak odbywało się to w wielowymiarowo przygotowanym otoczeniu instytucjonalnym, natomiast w przypadku największego poligonu prywatyzacyjnego w krajach EŚW, czyli w Polsce, elita adaptacji, regulująca proces prywatyzacji, skupiała się głównie na ekonomicznej efektywności samego procesu mierzonej wpływami do budżetu; z jej pola widzenia zniknęły natomiast skutki dla całościowo branej architektury instytucjonalnej porządku społeczno-ekonomicznego. Nawet jeśli reformatorzy drugiej generacji zdawali sobie sprawę z pewnych negatywnych konsekwencji

prywatyzacji, to ograniczenia, w jakich działali, sprzyjały wąsko technokratycznemu podejściu, które potęgowało zanikanie systemowych cech porządku [Hausner, 1992, s. 12].

Gospodarki większości krajów EŚW przeżywały dramatycznie głęboki kryzys ekonomiczny, a inwestycje zagraniczne były kluczowym warunkiem równoważenia gospodarki. Ubocznym efektem inwestycji zagranicznych w warunkach dużej siły przetargowej tego kapitału była swoboda międzynarodowych korporacji (MNC) we wprowadzaniu na grunt krajów goszczących zasad zarządzania korporacyjnego itp. uznanych za skuteczne z technokratycznego punktu widzenia. Dodajmy, że kryteria te były zależne od zróżnicowanych doświadczeń poszczególnych korporacji. Pociągnęło to za sobą dalszy chaos instytucjonalny i tak już słabo zinstytucjonalizowanych porządków społeczno-gospodarczych, ich postępującą hybrydyzację, zwłaszcza w zakresie stosunków pracy. Z drugiej strony napływ kapitału zagranicznego zahamował, o czym już wspominałem, rozwój klasy rodzimych oligarchów. Uznajemy to za objaw korzystny, bowiem w innym przypadku należałoby oczekiwać pojawienia się warstwy oligarchów o cechach zbliżonych do oligarchów rosyjskich czy ukraińskich (istniało małe prawdopodobieństwo, aby wyłoniła się w strukturze społeczno-ekonomicznej silna krajowa średnia klasa kapitalistów zdolna do ukształtowania spójnego i komplementarnego systemu podstawowych instytucji społeczno-gospodarczych).

Perspektywy kapitalizmu patchworkowego

Zgodnie z przyjętą koncepcją kapitalizmu patchworkowego, warunkiem jego istnienia jest trwanie stanu równowagi między czynnikami nadającymi osnowie względną nieoznaczoność i zapewniającymi dalszy patchworkowy wzrost gospodarki.

Można założyć różne scenariusze wyczerpywania się patchworku, zwłaszcza że jeden z nich się aktualizuje. Zanik patchworkowej formy kapitalizmu jest w tym przypadku rezultatem wykorzystania przez część klasy politycznej społecznego oporu wobec skutków patchworku: braku koordynacji między segmentami architektury instytucjonalnej, w pierwszym rzędzie między ekonomicznymi warunkami życia, zwłaszcza niższych warstw społecznych, a polityką fiskalną państwa, polityką edukacyjną i kluczowymi dziedzinami polityki społecznej. Ten splot napięć wywołał groźne społecznie poczucie względnej depriwacji [Merton, 1982], „porzucenia” przez elity [Gardawski, 1996] czy „wykluczenia”, lecz z wyraźnym zdefiniowanym „obcego”, czyli elity dokonującej tego wykluczenia. Jest to wynik stosunkowo niskiego poziomu osłon wobec uciążliwości wywoływanych przez gospodarkę rynkową i zaniechań edukacyjnych, stworzenia w praktyce elitarnego systemu edukacji. Skutkiem polityki

społecznej nieliczącej się dostatecznie z materialnymi i niematerialnymi interesami warstw „negatywnie uprzywilejowanych” była ekspansja „wirusa” buntu [Szelenyi, 2016]. Można sformułować tezę, posiłkując się koncepcjami Szelenyiego, że to właśnie patchworkowy charakter kapitalizmu, brak konsolidacji i komplementarności „osnowy” instytucjonalnej, brak aktywności w kierunku podniesienia poziomu zaufania, zwłaszcza poziomu kapitału „podległościowego”, sprzyjał pojawieniu się „nieliberalnej demokracji” i „nieliberalnego społeczeństwa obywatelskiego”, szczególnie na Węgrzech i w Polsce. Opisany stan postaw otworzył szanse przejęcia gniewu społecznego (jak powiedziałyby David Ost) przez reprezentantów populistycznego, nacjonalistycznego i autorytarnego kapitalizmu „kolesiowskiego” (*crony*). Władza polityczna trafia w tej sytuacji w ręce klasy dysponentów państwowymi środkami produkcji (klasy realizującej średniowieczną zasadę prebendy, jak za Weberem pisał Szelenyi). W „postpatchworkowym” porządku społeczno-ekonomicznym koszty transakcyjne wchodzenia do systemu są dyktowane przez klasę prebendowską, która zazwyczaj odnajduje wspólnotę interesów z wielkimi korporacjami zagranicznymi. Kończąc, należy wskazać, że istnieją inne scenariusze dalszych losów porządków patchworkowych [Gardawski, Rapacki, 2021, s. 162], lecz zaznaczony proces zsuwania się patchworku ku autorytarnemu kapitalizmowi „kolesi” (*crony*) wydaje się obecnie bardziej prawdopodobny.

Bibliografia

- Braudel F. [2006]. *Gramatyka cywilizacji*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Eyal G., Szelenyi I., Townsley E. [1998]. *Making Capitalism Without Capitalists. The New Ruling Elites in Eastern Europe*. London: Verso.
- Federowicz M. [2004]. *Różnorodność kapitalizmu. Instytucjonalizm i doświadczenie zmiany ustrojowej po komunizmie*. Warszawa: IFiS PAN.
- Gardawski J. [1996]. *Przyzwolenie ograniczone. Robotnicy o rynku i demokracji*, Warszawa: PWN.
- Gardawski J., Rapacki R. [2021]. Kapitalizm patchworkowy w Europie Środkowo-Wschodniej – nowa conceptualizacja, *Warsaw Forum of Economic Sociology*, Vol. 12 No. 24.
- Hausner J. [1992]. Postsocjalistyczne państwo w procesie ustrojowej transformacji, w: J. Hausner (red.), *Studia nad systemem reprezentacji interesów*. Tom 1, Kraków: Akademia Ekonomiczna w Krakowie.
- Judt T. [2011/2005]. *Powojnie. Historia Europy od roku 1945*. Poznań: Dom Wydawniczy REBIS.
- Lange O. [1964]. *Ekonomia polityczna*, Tom I. Warszawa: PWN.
- Lissowska M. [2004]. *Instytucjonalne wymiary procesu transformacji w Polsce*. Warszawa: SGH.
- Merton R.K. [1982]. *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*. Warszawa: PWN.

- Morawski W. [2001]. *Socjologia ekonomiczna*. Warszawa: PWN.
- Ost D. [2011]. 'Illusory Corporatism' Ten Years Later, *Warsaw Forum of Economic Sociology*, Vol. 2 No. 1.
- Rapacki R., Gardawski J. [2019]. *Istota i najważniejsze cechy kapitalizmu patchworkowego w Polsce i krajach Europy Środkowo-Wschodniej*, w: R. Rapacki (red.), *Kapitalizm patchworkowy w Polsce i krajach Europy Środkowo-Wschodniej*. Warszawa: PWE.
- Skapska G. [2017]. Od „legalnej rewolucji” do kontrewolucji. Kryzys konstytucjonalizmu liberalno-demokratycznego w Polsce. Wrocław: *Acta Universitas Wratislaviensis* 3791 „Przegląd prawa i administracji”.
- Sroka J. [2017]. Stosunki przemysłowe i dialog społeczny w warunkach globalizacji i europeizacji, w: J. Zarzeczny (red.), *Model społeczny zintegrowanej Europy. Nowe wyzwania i perspektywy*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Staniszki J. [1991]. Political Capitalism in Poland, *East European Politics and Societies*, 5(1), Winter, s. 127–141.
- Szelenyi I. [2016]. *Weber's theory of domination and post-communist capitalisms*, *Theory and Society* 45(1). Available from: https://www.researchgate.net/publication/286488823_Weber%27s_theory_of_domination_and_post-communist_capitalisms [accessed Dec. 01.2022].
- Weber M. [2002]. *Gospodarka i społeczeństwo*, Warszawa: PWN.
- Zarycki T. (red.) [2016]. *Polska jako peryferie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.